

MEVLÂNÂ'NIN AHLÂK ÖĞRETİSİNDE İYİ VE KÖTÜ KAVRAMLARI

Nejdet DURAK*

Özet

Bu çalışmanın amacı ünlü Türk düşünürü Mevlânâ Celâleddîn Rûmî (1207-1273)'nin ahlâkın temel kavramlarından olan iyi ve kötü kavramlarını nasıl değerlendirdiğini incelemektir. Bu aynı zamanda düşünürümüzün ahlâk anlayışını ve ahlâkî yargıların belirlenmesi konusundaki yaklaşımını belirginleştirmektedir. Bilindiği gibi düşünce tarihindeki ahlâkî ekollerin ve görüşlerin şekillenmesinde ve iyi-kötü gibi ahlâkî terimlere içerik kazandırılmasında benimsenen anlayışlar önemli rol oynamıştır.

Anahtar Kelimeler: Mevlânâ, İyi, Kötü, Ahlâk, İslam Ahlâkı

The Concept of Good and Evil in Mawlana's Ethical Theory

Abstract

In this article I dealt with concepts of good and evil in Great Turkish thinker Mawlana Calalladdin Rumi (1207-1273) as one of his main concepts of ethical theory. This allows us to analyse his understanding of his ethical and actiological views. As it is known that concepts of good and evil frame different schools and views of ethical approaches in the history of thought.

Key words: Mawlana, Good and Evil, İslamic Ethics, Ethics

Giriş

Ahlâk, insana özgü bir nitelik olarak hayatının her aşamasında onu kuşatmakta ve insan bir ahlâk varlığı olarak tanımlanmaktadır. Ahlâk felsefesi, insan eylemlerini özel bir araştırma alanı olarak ele alan, bu alana yönelik ilkeleri, varlık niteliklerini, insan eylemlerinin bağımlı veya bağımsız olduklarını inceleyen disiplin olarak tanımlanmaktadır. Ahlâki ilişki, insanlar arasındaki en temel ilişki türlerinden biridir ve temel vasfı değer kavramını öne çıkarmasıdır.

* Dr., S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Isparta

Tarihi süreç içerisinde ahlâk felsefesi, insan eylemlerinin dar bir bakış açısıyla değerlendirildiği “olması gerek” in bir bilimi olarak değerlendirilmiştir. Aristoteles’den beri süregelen bir anlayışla felsefe: “*Ne bilebiliriz?*”, “*Ne yapmamız gerek?*”, “*Ne umabiliriz?*” ve Kant’ın katkısıyla “*İnsan nedir?*” sorularının sınırladığı bir uğraşı alanı olarak tanımlanmıştır. Felsefenin temel ilgi alanlarına yönelik olarak düşünülen bu metafizik soru(n)lardan ikincisi insanın ne yapması, nasıl davranması gerektiğine yönelik bir ahlâk metafiziği üzerinde durulmasını dile getirmektedir.

Bu geleneksel yaklaşım doğrultusunda ahlâk felsefesiyle ilgili araştırmalar alanı daralmış, normatif bir bilgi olarak görülmüştür. Felsefenin en köklü ve önemli konularından birini oluşturan ahlâk, konusunu oluşturan unsurlarla, insana özgü, insan merkezli, insan yaşamını kuşatan ve bu yönüyle evrensel, evrenselleştirilebilir değerler alanıdır. Ahlâkın öznesi insandır. Bundan dolayı insanın bulunduğu her yerde bir takım ahlâkî değerlerden bahsetmek mümkündür.

Ahlâk, geçmiş dönemlere kıyasla çok büyük ve hızlı değişimlerin yaşandığı günümüzde hayat tarzlarının değerlendirilip ölçülmesinde büyük öneme sahiptir. Bu önem yaşadığı çağın problemleriyle yüz yüze kalan insanın, benimsediği ahlâk ilkelerini hayata geçirmesinde dinamik bir yapıyı da beraberinde taşımaktadır. Savaşların, adaletsizliklerin, fakirliğin, hoşgörüsüzlüğün ve sevgisizliğin öne çıktığı dönemlerde, ahlâkın öznesi olarak insan evrensel değerler, ahlâkî ilkeler, doğrular, iyi ve kötü gibi değerlerin çözümünde, onlara muhteva kazandırılmasında bir takım sıkıntılara, değerler bunalımına düşebilir. Kişi karşı karşıya kaldığı bu Ahlâk problemlerin çözüme kavuşturulması noktasında bir ödev duygusuyla hareket etmek durumundadır.

Ahlâkî alanı belirginleştiren en önemli yönlerden biri insan doğasında olana değil, olması gerekene işaret eden normatif bir ilim dalı olmasıdır. Bu yönüyle değer bilinci kişinin bilinçli ve özgür olarak, kendi vicdanıyla, iradesiyle katıldığı bir değerler sistematiğini ifade eder. Olması gerekenle olan arasındaki karşıtlık insanın ahlâkî sorumluluğunu, katılımının belirginleştiği ve böylece ahlâkî gerilimin yaşandığı bir sahadır. Bu yönüyle ahlâk bir insan başarısıdır. İnsan, seçen, davranışı belirleyen, iyiye doğru, değere doğru yönelen bilinçtir. Temel ahlâkî değerler evrensel olmasına rağmen, her asırda farklı kültür ve medeniyet çevresinde farklı yorum ve uygulamalarla belirginlik kazanmaktadır. Bu nedenle davranışların değişmesine rağmen değişmeyen değerler söz konusudur.

İnsanlık tarihi boyunca en yüksek değer ne olduğu her zaman cevabı aranan bir soru olmuştur. Bu yönüyle insana yüce değerler kazandıracak veya onlara ulaşmasına engel olacak iyi ve kötü kavramlarının niteliği bütün ahlâk tarihi boyunca düşünürlerin üzerinde önemle durduğu bir olgudur. Ahlâkın konusunu bu kavramlardan hareketle temellendirmeye çalışan doğru ve batılı pek çok düşünürden bahsetmemiz mümkündür. Etik yargıların kaynağı problemi felsefe tarihinde üzerinde pek çok tartışmaların ve farklı temellendirmelerin yapıldığı bir alandır. Bu öğretilerin çokluğu ve çeşitliliği insanı şaşırtacak düzeydedir. İnsanın iyi bir hayat sürdürmesini kimi düşünürler; gaye olarak mutluluğun kazanılacağı bir

hayata bağlarken, bunların hazlarla, acı yokluğuyla, Tanrı'nın emirlerine itaat etmekle olacağını ileri süren görüşler bulunmaktadır. Bu tartışmaları çok genel bir ifadeyle Tanrı ve insan merkezli temellendirmeler olmak üzere iki ana başlıkta toplamamız mümkündür.

Ahlâkî değerler, genel bir ifadeyle insan davranışlarını iyi veya kötü olarak tanımlamamızı sağlayan değerlerdir. Değer felsefesi Grekçe değer anlamına gelen axios kelimesinden gelen aksiyoloji (axiology) olarak ifade edilmekte ve değerlerin doğasını, ölçütlerini ve metafiziksel statüsünün ne olduğunu inceleyen bir felsefe disiplini olarak tanımlanmaktadır.¹

Ahlâkî değerler temelde iyi ve kötü kavramları üzerinde odaklanmaktadır. Bu yaklaşım bize iyi ve kötü'nün mahiyeti üzerinde bilgi vermekten ziyade ahlâk felsefesinin üzerinde farklı teorilerin, tanımlamaların şekilleneceği mümbit bir çalışma alanını belirginleştirmektedir.² İyi ve kötünün ne olduğu üzerinde; haz, fayda, mutluluk, ödev, vb şeylerle mi tanımlana bileceği tarihi gelişim süreci içerisinde pek çok ahlâk felsefesiyle ilgilenen düşünürün üzerinde teoriler geliştirdiği bir alandır. *“Değer tür olarak insanın varlığa kattığı bir bilinç boyutudur...değer’le bir şeyin aynı türden şeyler arasında özel yerinin kastedildiği ve bu değer’in genellikle olumlu bir renk taşıdığı görülür. Bu yerin saptanması doğru bir değerlendirme sonucu bilgisel olarak yapılabildiği gibi, ezbere ve birbirinden çok farklı ‘ölçütler’ kullanılarak yapılmaya çalışıldığı da görülmüyor...değer, eylemlerin ve kişilerin bir özelliği olarak karşımıza çıkar.”*³

Evrenselleşme, evrensel değerler ortaya koya bilme, bireysel anlamda kendi kimliğimizi kaybetmediğimiz, kültürel anlamda kendi dilimden, ahlâkımdan hareketle bu oluşuma katkı sağlaya bildiğim, kendi değerlerimize yabancılaşmadan, evrensel bir idrak kabiliyetine ulaşmamızdır. Bu gerçekleşmediği zaman insan ve kültürünün nesnelleşeceği, küreselleştirici bir sürecin önünde yaprak misali kalacağımız bir ortamın doğması kaçınılmazdır. Bundan dolayı, evrenselleşmek, insan-ı kâmil kavramının ifade ettiği boyutu yakalayabilmek ancak kültürünüzün içinden oluşturabileceğimiz bir yaratıcılığı, evrensel bir seviyede yaşamak ile mümkündür. Ancak bu durumda ahlâkımızı bütün bir insanlığın paylaşımına açabilir, bütün insanlığa karşı sorumluluk duygusunu belirginleştirebiliriz.⁴

Türk-İslâm düşünürü Mevlânâ'nın bu evrensel değerleri inşa etmede kendisinden en çok istifade edebileceğimiz bir kaynak olma imkanını bizlere sunmaktadır. Mevlânâ'nın edebî ve tasavvufî yönü üzerinde pek çok çalışma yapılmış ve yapılmaktadır. Mesnevî'sinde çoğunlukla metaforlu (mecazî) bir

¹ William L. Reese, Dictionary of Philosophy and Religion: Eastern and Western Thought, Humanity Books, New York 1996, s. 58; Ahmet CEVİZCİ, Paradigma Felsefe Sözlüğü, Paradigma Yayınları, İstanbul 1999, 203.

² Ahmet ARSLAN, Felsefeye Giriş, Adres Yayınları, Ankara 2007, s. 129.

³ İoanna KUÇURADİ, Etik, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s. 181

⁴ Kenan Gürsoy, Etik ve Tasavvuf Felsefî Diyaloglar, Yayına Hazırlayan: Semih Yücel, Sufi Kitap, İstanbul 2008, s. 46-47

üslûpla dile getirilen felsefî unsurlar üzerinde çok fazla durulmamıştır. Mevlânâ günümüzde genellikle kültürel bir motif, folklorik bir unsur olarak öne çıkarılmaktadır. Fakat düşünürümüz bir geleneğin, bir kültürün en önde gelen temsilcisidir.⁵ Bundan dolayı Mevlânâ İslam düşüncesi ve Kültürünün en önemli simalarından biridir.

Mevlânâ Tasavvufun ahlâkî boyutunu öne çıkarmaktadır. Bu açıdan onun ahlâk öğretisini belirginleştiren iyi ve kötü kavramları, aynı zamanda düşünürün İnsan-Tanrı-Kâinat anlayışını da ortaya koymaktadır. Eserleri ve düşünceleri çağını aşarak farklı din ve kültürden pek çok düşünürün ilgisine mazhar olan Mevlânâ, bu konudaki görüşleriyle de incelemeyi hak etmektedir.

1- Kavram olarak İyi ve Kötü

Mevlânâ'nın eserleri incelediğinde insanı ve onun tabiatını oldukça canlı, veciz ifadelerle, psikolojik tahlillere yer vererek ortaya koymaktadır. İnsanın ahlâkî, sosyal ve insanî yönü, ahlâkî öğütler, tasavvufî kavramlar, çeşitli hayvan karakteri kullanılarak metaforik bir üslupla ifade edilmektedir.⁶ Böylelikle Soyut kavramlar, ifade edilmesi güç tasavvufî ve felsefî meseleler bu metotla daha anlaşılabilir bir zemine kavuşturulmuştur.⁷

Mevlânâ insanı fizik âlemlerle metafizik âlem arasında bir varlık olarak tanımlamaktadır. Ona göre insan, ölüm ile ölümsüzlüğü, iyi ile kötüyü, ilahî olanla beşerî olanı benliğinde birleştiren bir toplayıcı ortamdır (vasat-i câmia).⁸ Ruhun mahiyet ve fonksiyonları, ruh beden ilişkisi insanın ahlâkî yetkinliğini belirlemede temel bir unsur olarak gösterilmektedir. İslam düşüncesinde nefsin, nebâtî, hayvânî ve insanî olarak üç kısma ayrılıp incelenmesi anlayışı Mevlânâ tarafından da benimsenmektedir. Bu anlayış doğrultusunda hayvânî nefis ile insanî ruhun fonksiyonları üzerinde durulmaktadır.⁹ Ruh ve beden birbirinden bağımsız iki ayrı cevher olarak tanımlanmaktadır. Bu yönüyle manevî ve ebedî kabul edilen ruh ile maddî ve sonlu olan beden ilişkisi insanın ontolojik bir çelişmesini ve çatışmasını ortaya koymaktadır.¹⁰ Ruh beden ilişkisi ve mahiyet olarak zıtlığının ortaya çıkardığı gerilim; ahlâkî yetkinliğin kazanılmasında bir mücadele alanını doğurmaktadır.

⁵ Kenan Gürsoy, A.g.e., s.184-185.

⁶ Mevlânâ felsefesinde Metafor sanatının kullanımı ve çeşitli örnekleri için şu çalışmamıza bakılabilir: Nejdet Durak, “*Mesnevi’de Metaforik Anlatımlarda Kullanılan Hayvan Motifleri ve Felsefî Değerlendirmesi*” Uluslararası Düşünce ve Sanatta Mevlânâ Sempozyumu, Çanakkale 2006, ss. 155–165.

⁷ Nihat Keklik, “Mevlânâ’da Metafor Yoluyla Felsefe”, Felsefe Arkivi, S. 26, İstanbul 1987, ss. 19–55, s. 48.

⁸ Yaşar Nuri ÖZTÜRK, *Mevlana ve İnsan*, İstanbul 1992, s. 67

⁹ İsmail Yakıt, *Batı Düşüncesi ve Mevlâna*, İstanbul 1993, s. 69.

¹⁰ Kemal Sözen, “*Mevlânâ Düşüncesinde Ruh Tasavvuru*”, Uluslararası Düşünce ve Sanatta Mevlânâ Sempozyum Bildirileri, Çanakkale 2006, ss. 83–93, s. 87.

İnsanın tanımlayan ana vasfı onun bedenî niteliklerinden ziyade, ruhu, manevî yönü olarak gösterilmektedir. Mesnevi'nin girişinde yer alan ney metaforu bunun en güzel anlatımını bizlere sunmaktadır. Ruh ait olduğu bu bedene asıl vatanından, ilahî bir âlemden koparak gelmiş ve adeta burada bir mahpus hayatı sürdürmektedir. Ruhun bedenî niteliklerinden kendini soyutlaya bildiği noktada asıl mahiyetine yaklaşmış olacaktır. Bu ruh ve beden düalizmi iyi ve kötünün kaynağı problemini dış etkenlere bağlamak yerine temelde insanın ontolojik düalizmine bağlı sebeplerle ilişkilendirmektedir. Mevlânâ insanın iyi ve kötüye yönelmesinin ana kaynağını ruh beden ilişkisinin ortaya çıkardığı çatışmalara bağlamaktadır: “*O, can gibidir, cihan beden gibi. Beden; iyiyi, kötüyü, canın tesiriyle kabul eder.*”¹¹ Bu ruh-beden düalizminin, çift kutupluluğunun ortaya çıkardığı ahlâki problemler, insana özgü bir mücadele alanını belirginleştirmektedir. Mevlânâ'ya göre iyi ve kötü insan da varlık bulan iki temel ahlâkî değerdir: “*Senden bir kötülük yahut iyilik meydana gelmeksizin hattâ bir an bile duramazsın.*”¹² İyi ve kötü insanın her ikisi arasında tercihte bulunduğu, biri mükemmellik olarak diğeri eksiklik olarak tanımlanan iki değerdir. “*Bu tatlı suyla tuzlu su; damar damardır. Halk arasında sûr üfürülünceye dek birbirine karışmadan böylece gider durur.*”¹³ Bu iki değer insanın aynı anda birlikte olması insan için bir çelişkidir: “*Güzel ve iyi suret, bil ki kötü huyla beraber olunca bir kalp akça bile değmez.*”¹⁴ Bundan dolayı bu iki ahlâkî değer doğru olarak tanımlanması ve ayrıştırılmasına ihtiyaç bulunmaktadır.

Burada ifade edilmesi gereken önemli bir olgu da kötülüğün kaynağı meselesidir. Yukarıda işaret edildiği gibi ruh-beden düalizmi bunun temel kaynağıdır. Dolayısıyla, Mevlânâ'ya göre kötülüğün kaynağı maddedir ve bu kötülük ileride işaret edileceği gibi ârîzi ve nîsbîdir, asıl olan, bütün âleme hâkîm olan unsur iyilik (hayr) dir. Mevlânâ öğretisinde Mutlak kötülük bu âlemde ve ahiret âleminde bulunmamaktadır. “*Görüyorsun ya, dünyada mutlak olarak kötü bir şey yoktur. Kötü, buna nispetle kötüdür.*”¹⁵ Bu yönüyle düşünürümüz ahlâk anlayışında pesimizme yer vermez, optimist bir ahlâk anlayışını öne çıkarır. İyi ve kötü değeri, insanın ahlâkî yetkinliğini veya noksanlığını belirleyen iki temel kavramdır. “*İyiyi bilmedikçe kötüyü bilemezsin..ey yiğit, zıt, zıddıyla görülebilir.*”¹⁶; “*İyiliği kötülükten ayırt edemedin, kötülükten de gafil oldun, iyilikten de.*”¹⁷ Bundan dolayı Mevlânâ bu iki zıt değer arasındaki ayrımın insan için açık seçik ortaya konulmasını istemektedir. İyi ve kötü kavramları iki temel ahlâkî değer olarak tanımlanmaktadır.

¹¹ Mevlânâ, *Mesnevi*, Çev. Veled İzbudak, M.E.B. Yayınları, C. I-VI, İstanbul 1990; *Mesnevi*, C. I., b. 1764, Bu eser bundan sonra *Mesnevi* olarak anılacaktır.

¹² *Mesnevi*, C. II., b. 996.

¹³ *Mesnevi*, C. I., b. 746.

¹⁴ *Mesnevi*, C. II., b. 1019.

¹⁵ *Mesnevi*, C. IV., b. 65.

¹⁶ *Mesnevi*, C. IV., b. 1345.

¹⁷ *Mesnevi*, C. I., b. 1333.

Mevlânâ insan için kötülüğün kaynağı olarak şu ifadelerle yer vermektedir: “İyi renkler, temizlik küpünden hasıl olur. Çirkinlerin rengiyse, kirli kara sudan meydana gelir. O lâtif rengin adı ‘Sıbgatullah-Tanrı boyası’ dır. Bu kirli rengin kokusu ise... Tanrı lânetidir. Denizden olan, yine denize gider; nerden gelmişse, yine oraya varır. Dağ başından, hızlı hızlı akan seller; bizim tenimizden de aşka karışık olarak akıp giden can, aslına gidip kavuşur!”¹⁸ İfadelere dikkat edecek olursak ahlâki bir varlık olmakla insanın ilahi bir kişilik kazanarak, kişinin Tanrı’ya yaklaşması olarak gösterilmektedir. Dolayısıyla insan çift kutuplu bir yaratılışa sahip olarak bu potansiyeli taşımaktadır.

Bu yönüyle, iyi değerlere sahip olmak insan ruhunun olgunlaşması, ilahî bir kişilik kazanması olarak tanımlanmaktadır. İnsanı diğer canlılardan ayıran yön onun “Akıl, bizim size gönderilmiş bir peygamberimizdir”¹⁹, ifadesinde işaret edilen akıl yetisiyle iyi ve kötüyü birbirinden ayırmasını sağlayan manevi bir yetidir. İnsanın sahip olduğu bu metafizik yeti insan için olumlu değerlerin taşıyıcısıdır. Bu yönüyle “akıl, dinin ve metafizik değerlerin kendisine emanet edildiği en yüce manevi değerdir.”²⁰

İyi ve kötünün akılla anlaşılıp ayrıştırılabileceği Mevlânâ’nın üzerinde durduğu önemli konulardan biridir: “Bu iyi ve kötü dünyası, gayp âlemi haline gelsin, iyilik ve fenalık apaçık bilinmesin diye akıl onları gizlemiştir. Çünkü fikrin şekil ve suretleri meydana çıksaydı kâfir ve mümin, yalnız Allah’ı zikreder, başka bir söz söyleyemezdi. Eğer iyilik ve kötülükten meydana gelen suretler gizli olmayıp da meydana bulunsaydı küfür ve iman, apaçık meydana çıkar, alında yazılırdı.”²¹ İnsanın aklını doğru kullanamaması, bedenini arzu ve isteklerine kendini kaptırması durumunda ahlâki olarak yetkinleşmişine imkân bulunmamaktadır. Mesnevi’de kullanılan öküz ve eşek gibi metaforlar bu hususa işaret etmek için kullanılmaktadır. Mesela, öküz bedeni arzu ve isteklerine kendini kaptırmış, yeme, içme, uyku gibi hayvanî ve nefsanî arzulara düşkünlük gösteren, nefsinin arzularının esiri olmuş aklını doğru kullanamayan, hakikati anlayamayacak seviyedeki insanı sembolize etmektedir. “Kötülüğün aslı olan öküzün öldürülmesine Nefis, ‘Benim öküzümü nasıl olurda öldürürsün?’ der. Çünkü nefis öküz, ten suretidir.”²² Eşek metaforu ile insanın kötü arzuları ve duyguları, hazları ifade edilmektedir. Mevlânâ bu hususu şu şekilde dile getirmektedir. “Bil ki bu hayvan nefis bir erkek eşektir...Tanrı, nefsimize eşek sureti vermiştir. Çünkü suretler, huylara uygundur. Tanrı hakkı için eşeğe benzeyen nefisten kaç.”²³ Bundan dolayı ahlâki olarak yetkinleşmenin temelinde aklını doğru kullanmak, bedenî arzu ve isteklere kendini kaptırmamak gelmektedir: “Nefsin, kötülük şarapları var ki o kötü

¹⁸ Mesnevi, C. I., b. 765-768.

¹⁹ Mevlânâ, Dîvân-ı Kebîr (Seçmeler), haz: Şefik Can, İstanbul 2000, C. III, b. 1037.

²⁰ Nejdet DURAK, “Mevlânâ ve Kant Felsefesinde Aklın Değeri”, S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl. 2007/2, Sayı: 19, Isparta 2007, s. 25-50, s. 35

²¹ Mesnevi, C. II., b.984-986

²² Mesnevi, c. III, b. 2508-2509

²³ Mesnevi, V, 1392-1395.

*kişiyi bunlarla yoldan çıkarır! Aklın, kutluluk şarapları var ki insan onların neşesiyle zevalsiz bir konak bulur.*²⁴ *“Nefis de, şeytan da lütfunun gurur yaylasında yayılır; affedeceğine dayanır da insana kötü buyruklar buyurur.”*²⁵

İnsan yaradılış olarak ahlâkî gelişime açık bir potansiyel taşımaktadır. İnsanın doğuştan kötü olduğu düşüncesine Mevlânâ katılmaz. *“Çocuk...ne kötüyü bilir ne iyiyi...”*²⁶ Bundan dolayı insanı kötülüğe sevk eden unsurları insanın yaradılışında aramamak gereklidir. *“Kötü huy, zaten senin aslında yoktu.. aslı kötü olandan inattan, kötülükten başka bir şey gelmez. Fakat aslında kötülük olmayan ve iğreti olarak kötü huylara sahip olan, kötülüğünü ikrar eder, tövbe etmeyi diler.”*²⁷ Bundan dolayı iyi insanî bir niteliktir: *“İnsanlıktan mı bir cevhere sahiptin, eşeklikten mi?”* ifadesiyle dile getirilen husus insanın kötülüğe kendini kaptırmasının ancak onu kötü kılacağıdır: *“Kim, reнге, kokuya mahpus kalırsa zahit olsa bile huyu iyi olmaz, dar canlıdır. Bu daracık duraktan çıkmadıkça nasıl olur da ahlâkî düzelir, gönlü ferahlar?”*²⁸ İnsanın asli mahiyetini ortaya çıkaracak bir arayışın içinde olması temel hedeftir. *“İyilik aradı mı insanda kötü şey kalmaz ki.”*²⁹ *İyilik bundan dolayı arzu edilen ve istenilen bir şeydir. İnsanın bu arayışa yönelmesi onu geliştirir. “İyi düşünce insanı semirtir.”*³⁰

İslam dünyasında düşünürler, ahlâkî tanımlarken genellikle bunun insan nefsinde yerleşik, sabit olan yatkınlıklar (meleke) sayesinde fiillerin, nefisten hiçbir fikrî zorlama olmaksızın, üzerinde düşünüp taşınmaya ihtiyaç duyulmaksızın, kolaylıkla ve rahatlıkla ortaya çıkan davranışlar olduğu üzerinde durmaktadırlar. Bu yatkınlıkların iyi olması erdemlere, kötü olması ise erdemsiz fiillere kaynaklık etmektedir.³¹ Nefs ve insan nefesine yerleşen huy kavramı üzerine odaklanan bu ve benzeri tanımlamalar Mevlânâ tarafından da paylaşılmaktadır: *“Demirci zenci olursa yüzü, dumanla isle aynı renktedir. Fakat beyaz adam demirciliğe kalkışırsa yüzü yer ,yer kararır, kızarır. Bu takdirde de günahın tesirini derhal anlar da ağlayıp sızlamaya başlar ve ‘Aman Yarabbi’ demeye koyulur. Fakat bir adam, günahı ısrar eder, kötülüğü kendine sanat edinir, düşünce gözüne toprak saçarsa, Artık tövbe etmeyi bile aklına getirmez; o suç gönlüne tatlı gelir; böyle böyle nihayet dinsiz olur gider.”*³² Aynı husus bir başka yerde şu şekilde ifade edilmektedir. *“Kötü huyların kökleri kuvvetlenmiş, onu kökünden söküp çıkarma kuvveti de azalmış! Bu iş, o tatlı sözlü, fakat kötü huylu adamın yol üstüne diken dikmesine benzer. Yoldan geçenler ona darılmaya başladılar, bu dikenleri sök diye*

²⁴ Mesnevi, C. IV., b. 2688-2689.

²⁵ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, Haz. A. Gölpınarlı, Kültür Bakanlığı Yayınları, C. I-VII, Ankara 1992, C. IV, s. 133, b. 1193, Bundan sonra *Dîvân-ı Kebîr* olarak anılacaktır.

²⁶ Mesnevi, C. I., b. 597

²⁷ Mesnevi, C. IV., b. 3412-3413.

²⁸ Mesnevi, C. V., b. 3531-3532

²⁹ Mesnevi, C. VI., b. 124

³⁰ Mesnevi, C. VI., b. 289

³¹ Gazzâlî (Muhammed b. Muhammed). *İhya’u Ulumi’-d-Din*, Terc. Ahmet Serdaroglu, İstanbul 1974, C. III, s. 53, , Cürcanî (Seyyid Şerif), et-Ta’rifat. İstanbul 1300, s. 68

³² Mesnevi, C. II., b. 3375-3379.

bir hayli söylendiler, fakat fayda etmedi. Her an dikenler çoğalmakta, halkın ayağı dikenler yüzünden kanamaktaydı. Vali, ona 'Mutlaka bunları sök' dedikçe; "evet, bir gün sökerim" diyordu...Bu müddet için de diktiği dikenler kökleşti, kuvvetlendi...Vali, 'Hayır, acele davran, işi savsaklama. Sen yarın bu işi görürüm diyorsun ama şunu bil ki gün geçtikçe, O dikenler daha ziyade yeşeriyor, dikenli sökecek de ihtiyarlayıp âciz bir hale geliyor. Diken kuvvetlenmekte, büyümekte, diken sökecekse ihtiyarlamakta, kuvvetten düşmekte. Diken her gün, her an yeşerip tazelenmekte. Diken her gün perişan bir hale gelmekte, kuruyup kalmakta! O daha ziyade gençleşiyor, sen daha fazla ihtiyarlıyorsun. Çabuk ol, zamanını geçirme" dedi. Her kötü huyunu bir diken bil; dikenler kaç keredir senin ayağını zedelemekte. Nice defalardır kötü huyunu bir diken bil; Dikenler kaç keredir senin ayağını zedelemekte. Nice defalardır kötü huydan perişan bir hale düştün. Fakat duygun yok ki. Pek duygusuzlaştın. Çirkin huyundan başkalarını, zarara soktuğundan başkalarına mazarrat verdiğinden, Gafilsen hiç olmazsa kendi yaraladığını bilirsin ya. Sen hem kendine azapsın, hem başkalarına!...bu dikenli gül fidanına ulaştır..."³³

Dikkat edilecek olursa Mevlânâ insanı iyi ve kötü eylemlere yönelmesinde, kişinin değer yargılarının şekillenmesinde, mizacının oluşumunda huyların büyük önem taşıdığına işaret etmektedir. Ahlâk kelimesi sözlük anlamı itibarıyla Arapça Hulk (:huy) kelimesinin çoğul şeklidir. Ayrıca Hulk (:huy) ve hilkat (:yaratılış) kelimeleri de aynı kökten gelmektedir. İnsanın ahlâki yatkınlığını belirleyen huylarının yaratılıştan gelip gelmediği sorusu bir bakıma buradan doğmaktadır.³⁴ Dolayısıyla insan iyi ve kötü yöne kanalize edilebilecek bir donanıma sahip olarak dünyaya gelmektedir. İnsandaki huyların eğitimle iyi yöne kanalize edilmesi, güzelleştirilmesi mümkündür. Bundan dolayı insan için arzu edilen temel vasıf kötü huylardan arındırılıp, iyiliklere yönelmesidir. "Kötü huy, adet edindiğinden dolayı sağlamlaşır, yerleşir..Seni ondan vazgeçirmek isteyene kızsarsın."³⁵ Bundan dolayı ahlâk Mevlânâ için bir eğitim meselesidir.

Mevlânâ insanı kötülüğe sevk eden etkenlerden biri olarak kötü huylu insanlarla kurulan dostlukları göstermektedir: Ahlâkın pratik yönünü öne çıkaran bir yaklaşımla insanın günlük hayatı içerisindeki ilişkilerinin onu iyi veya kötü olarak vasıflandıracak davranışlara yönlendirebileceğine işaret etmektedir. Bu yaklaşımını belirgin kılan beyitler şunlardır: "Kötü dostla ünsiyet, belâyâ bulaşmaktır."³⁶ "Kötü dostun işvelerine kulak verme; yeryüzünde tuzak gör, emniyetle yürüme."³⁷ "...kötü yılan bile kötü arkadaştan yeğdir."³⁸ "İnsanın, düşüp kalktığı adamla konuşa görüşe, huyuyla huylanır. Gönül arkadaşının huyunu kapar. O sana gölge saldı mı mayasız olduğu için senin mayanı çalar."³⁹ Bundan dolayı

³³Mesnevi, C. II., b. 1226- 1245

³⁴Nihat KEKLİK, Türk-İslam Felsefesi Açısından Felsefenin İlkeleri, İstanbul 1987, s. 231

³⁵Mesnevi, C. II., b. 3459

³⁶Mesnevi, C. II., b.36.

³⁷Mesnevi, C. II., b. 256.

³⁸Mesnevi, C. V., b. 2634

³⁹Mesnevi, C. V., b. 2636-2637

kişinin iyi insanlarla kuracağı ünsiyetin ahlâki yetkinleşmesinde büyük etkisi bulunmaktadır. “Pekmez içinde ne kaynatılırsa pekmez lezzetini alır. Havuç, elma, ayva ve ceviz, pekmezde kaynatılsa hepsinden de pekmez lezzetini alırsın. Bilgi de nura karışırsa inatçı ve kötü kişiler bile bilgiden nur bulurlar. Ne söylersen o da nur olur...”⁴⁰ “...kötü dost da her yerde mescitte biten keçiboynuzudur! Sende kötü dostun sevgisi peydahlandı mı kendine gel... ondan kaç, onunla az konuş, görüş!”⁴¹ “Seni dosttan uzaklaştıran herşey kötüdür; onsuz neye yüz tutsan iyi bile olsa fenadır.”⁴² “Üzümler, sirke küptüyle düşer-kalkarsa şarabı ekşimsi olur...”⁴³

Görüldüğü gibi Mevlânâ, iyi ve kötü kavramlarını insanın ontolojik varoluşuna, çift kutuplu bir varlık olmasına bağlı olarak ortaya çıkan iki temel değer olarak belirginleştirmektedir. Bu iki değer insanı huy olarak tanımladığımız yatkınlıklar haline geldiğine işaret etmektedir.

2- Birbiriyle Çatışan İki Değer olarak İyi ve Kötü Kavramları

Mevlânâ'ya göre insan için iyi ve kötü değerleri birbirine zıt iki ahlâkî değerdir. Bu yukarıda işaret edildiği gibi insanı ahlâkî olarak yetkinlik kazandıracak bir mücadele alanını ifade etmektedir: Bu iki değer arasında kalan insan bunlar arasında bir tercihte bulunmak durumundadır. Nefsine rağmen gerçekleştireceği bu mücadele, insan olmanın, bir ahlâk varlığı olmasının temel ifadesidir. Bundan dolayı Mevlânâ'ya göre ahlâklı davranış bilinerek, seçilerek, bilerek, özgürce, kişinin sorumluluğunu taşıdığı bir eylemi ifade etmektedir. Bu aynı zamanda kişinin gerilimini, çatışmasını duyduğu, yaşadığı nefsiyle mücadele ettiği bir imtihan alanıdır. Mevlânâ'nın bu konudaki yaklaşımını öne çıkaran beyitler şunlardır: “İyinin, kötünün imtihanı, altının kaynayıp tortusunun üste çıkması içindir.”⁴⁴ “Âlemden iki zıt ses gelmektedir.. bakalım sen hangisine istidathısın? Bir tanesi, iyi kişilere hayattır.. öbürü kötü kişilere hile!”⁴⁵ “Halk arasında temiz ruhlar da var, topraklara bulanmış kara ruhlar da. Bu sedeflerin hepsi bir değil.. birisinde inci var, öbüründe boncuk! Buğdayları samandan ayırmak nasıl lâzımsa bu iyiyi de kötüden ayırmak vâcip.”⁴⁶ “Aklın şekerler dökmesi, canavarlara zehir olur. Çünkü iyinin iyiliği, kötünün zıddıdır. Aşkın etini canavarlar yiyemez. Aşk iyilerce de bilinir, tanınır, kötülerce de.”⁴⁷

Öyle anlaşılıyor ki, iyi ve kötü insan sorumluluğunu temellendiren iki temel değerdir. Daha farklı bir ifadeyle, karanlıkla aydınlık, mü'minle fasık, doğruyla çarpık olan aynı olmadığı gibi iyi ve kötü birbirinden ayrı iki farklı değerdir. Mevlânâ'ya göre: “İyiyi bilmedikçe kötüyü bilemezsin...ey yiğit zıt,

⁴⁰ Mesnevi, C. V., b. 2486-2489.

⁴¹ Mesnevi, C. IV., b. 1383-1384.

⁴² Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, C. III, s. 100, b. 769.

⁴³ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, C. III, s. 205, b. 1896.

⁴⁴ Mesnevi, C. I., b. 233

⁴⁵ Mesnevi, C. IV., b. 1622-1623.

⁴⁶ Mesnevi, C. IV., b. 3025-3027.

⁴⁷ Mesnevi, C. V., b. 2723-2724.

*zıddıyla görülebilir.*⁴⁸ Bundan dolayı bu iki zıt değer bilginin insanı kötü düşünce ve davranışlardan uzaklaştırıp, iyiye hayra ulaştıracak temel ölçüttür. Bu bir ahlâk öznesi olarak kişinin sadece bilen ve farkında olan değil aynı zamanda seçen, davranışını belirleyen, iyiye doğru, değere doğru yönelen bir bilinç olmasıyla ilgilidir.⁴⁹ Mevlânâ kişinin bu seçiminden dolayı sorumluluğuna işaret etmektedir: “İyiliğe kötülüğe dair dün ne yaptıysa onların yazılı olduğu nekeslik ve cömertlik defterini, insanın avucuna koyarlar.”⁵⁰ “İyi kötü, herkes, ne çekerse kendisine çeker...”⁵¹ “İyiye-kötüye harcanıp gidene yazıklanma, iyi olmuştur, iyi; gönül bir sepettir, her kırık-dökük şeyi koyma sepete.”⁵²

Mevlânâ'ya göre insan ahlâkî eylemleriyle, iradî seçimleri dolayısıyla yetkinlik kazanır. İslam tasavvuf terminolojisinde *sekîne* olarak adlandırılan bu yetkinlik insan mutluluğunun kaynağıdır.⁵³ İnsanın bu mutluluğu kazanması ancak nefis terbiyesi, kötülükten uzak durup iyiliklere, iradesiyle aşkın değerlere yönelmesi, bilgi eylem bağlantısını gerçekleştirilmesiyle sağlanabilecektir. Hiç kuşku yok ki bu bir eğitim meselesidir. “*Aklının suyunu her diken, çekip durdukça akıl suyun, meyvelere nasıl ulaşabilir? Kendine gel de o kötü dalı kes, buda. Bu güzel dala su ver de tazeldir. Şimdi ikisi de yeşil ama sonuna bak. Bu sonunda bir şeye yaramaz, öbürüyse meyve verir. Bağın suyu buna helaldir, ona haram. Aralarındaki farkı sonunda görürsün vesselam. Adalet nedir? Ağaçlara su vermek. Zulüm nedir? diken sulamak.*”⁵⁴

Mevlânâ'ya göre insan bu mücadeledeki durumuna göre bir ahlâkî nitelik kazanmaktadır. İyi ve kötü kavramlarının bu şekilde zıt iki kavram olarak ortaya konulmasıyla bu iki değer tanınmasında kişinin ölçütünün ne olduğu, neye neden dolayı iyi veya kötü denilmesi gerektiği gibi bir problemi ortaya çıkarmaktadır. Değerlerin varlığı ve kaynağı problemi girişte de ifade ettiğimiz gibi ahlâk felsefesinde üzerinde pek çok tartışmanın yapıldığı bir meseledir. Değerlerin akıl, duygu, sezgi, din gibi birbirinden farklı temellendirmelerle ele alındığı bilinmektedir. Mevlânâ'ya göre bütün değer hükümlerinin kaynağı Allah'tır.

3- İyi ve Kötü Kavramlarının Kaynağı

Bilindiği gibi İslam ahlâkının asıl kaynağını Kur'an ve onun ışığında oluşan Sünnet şekillendirmektedir. Bu açıdan Mevlânâ'nın dinî, tasavvufî ve ahlâkî öğretisinin kaynağını Kur'an ve Sünnet oluşturmaktadır. Bu yönüyle Mevlânâ ahlâkî kural ve ilkelerin neye dayandırılması gerektiği problemini din esasına dayalı olarak temellendirmektedir. “*Bütün Kur'an, emirdir, nehiydir, korkutmadır.*”⁵⁵ “*Bil*

⁴⁸ Mesnevi, C. IV., b. 1345

⁴⁹ Kenan GÜRSOY, A.g.e., s. 23-24

⁵⁰ Mesnevi, C. V., b. 1782.

⁵¹ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, I, s. 196, b. 1869.

⁵² Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, IV, s. 349, b. 3373.

⁵³ İsmail YAKIT, A.g.e., s. 158-159

⁵⁴ Mesnevi, C. V., b. 1085-1089.

⁵⁵ Mesnevi, C. V., b. 3026.

ki lûtfetmedikçe yeryüzünde hiçbir gıda bitmez, o emretmedip yaratmadıkça bir gölge bile vücuda gelip yere düşmez.”⁵⁶

Mevlânâ'ya göre iyi ve kötü değerlerinin yaratıcısı Tanrı'dır. Düşünürümüz bunu ifade etmek için ressam metaforunu kullanmaktadır: “Eğer sen kötülükler de ondandır dersen öyledir ama bundan onun kemaline noksan mı gelir ki? Bu kötülükler de onun kemalindedir. Dinle ulu kişi, sana bir misal getireyim: Meselâ ressam iki türlü resim yapar: Güzellerin resimleriyle, çirkin resimleri. Yusuf'un, yaratılışı güzel hurinin resmini de yapar, ifritlerin, çirkin iblislerin resmini de. İki türlü resim de onun üstatlığının eseridir. Bu, ressamın çirkinliğine delil olamaz, bilakis üstatlığına delildir. Çirkinini gayet çirkin olarak yapar, o derecede ki bütün çirkinlikler, onun etrafında döner, örülür. Bu suretle de bilgisindeki kemal meydana gelir, üstatlığını inkâr eden rüsvay olur. Eğer çirkinin resmini yapmayı bilmezse ressam, nâkıstır. İşte bu yüzden Allah hem kâfirin yaratıcısıdır, hem müminin. Bu yüzden küfür de Tanrı'lığına şahittir, iman da. İkisi de ona secde eder. Fakat bil ki müminin secdesi dileyerekdir. Çünkü mümin, Tanrı rızasını arar, maksadı onun rızasını almaktır. Kâfir de istemeyerek Tanrı'ya tapar ama onun maksadı başkadır. Padişahın kalesini yapar ama beylik dâvasındadır. Kale, onun malı olsun diye isyan eder, fakat nihayet kale, padişahın eline geçer. Müminse o kaleyi padişah için tamir eder, makam sahibi, mevki sahibi olmak için değil. Çirkin, 'Ey çirkinini de yaratan padişah, sen güzeli de yaratmaya kadirsin, çirkinini de' der.' Güzeli de 'Ey güzelli padişahı, beni bütün ayıplardan arutun' der.”⁵⁷ Resim ve ressam metaforu Mevlânâ'nın sıklıkla başvurduğu bir örnektir. “Resimler, aynı kalemde çıktıklarını bilselerdi her resim öbürüyle sütle bal gibi kaynaşır birleşirdi”⁵⁸

Bu yönüyle Mevlânâ ahlâkî fiillerin yaratıcısının Allah olduğunu ifade etmektedir. Fakat, bu fiillerin eyleme dönüştürülmesinde insana için bir zorunluluk bulunmamaktadır. Çünkü Allah fiilleri oldukları gibi yaratmakta, bir başka ifadeyle onları yokluktan varlığa çıkarmakta; işledikleri ve kesbettikleri (kazandıkları) ölçüde de insanlar o fiilleri hayata geçirmektedirler. Bu husus Mesnevi'de şu şekilde vurgulanmaktadır: “Dün mübahaseyi seven birisi, bana bir sual sordu... 'Kafirlik ve münafıklık da Tanrı'nın kaza ve kaderiyle değil mi? Fakat buna razı olursak kötülük etmiş olmaz mıyız? Razi olmazsak o da suç peki, ikisinin arasında hangi çareye başvuralım.' Ona dedim ki: ' Bu küfür, Tanrı'nın takdiryledir ama Tanrı'nın hükmüyle, Tanrı'nın emir ve rızasıyla değildir. Bu küfür yalnız kaza ve kaderin eserlerindedir. Hocam, Tanrı'nın kaza ve kaderini, Tanrı'nın bilgisi olarak bil de şüphe ve tereddüdün kalmasın. Küfrede razıyız, çünkü Tanrı'nın bilgisine muvafıktır, fakat bizim fenalığımızdan, bizim kötülüğümüzden meydana geldiğinden de razı değiliz. Küfür Tanrı bilgisi olmak bakımından küfür değildir, Hakk'a kâfir deme, burada dur! Küfür, cahillikten meydana gelir, fakat küfrün takdiri, Tanrı'nın bilgisidir, Rüya ve mülâyimlik mânasına gelen hilm ile, sümük

⁵⁶ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, C. 1, s. 199, b. 1905.

⁵⁷ Mesnevi, C. II, b. 2535–2550

⁵⁸ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, I, s. 109, b. 1022.

mânasına gelen hilm nasıl bir olur? Çirkin resim, ressamın çirkinliğini icap ettirmez ya. Çirkinini de yaptığına, yapabildiğine bir delil olur ancak. Hattâ hem çirkin resmi, hem de güzel resmi yapabildiğinden ressamın, kuvvetli bir ressam olduğuna delildir. Bu bahsi açar, düzüp koşarsam sual ve cevaplar uzar gider.⁵⁹ “Şeytanla melek, gayıp perdesi ardında gizlice bu kötülükle iyiliği sana gösterir.”⁶⁰ Buraya kadar ifade edilenlerden anlaşıldığı üzere iyi ve kötü gibi değerlerin yaratıcısının Allah olması, bu değerleri eyleme geçirmede insana herhangi bir zorunluluk yüklememekte; aksine insan istediğini yapıp yapmama konusunda tamamen özgür tercihte bulunmaktadır. İnsan bu tercihlerindeki hatalarından dolayı af dilemek için yaratıcısına yönelen bir varlıktır: “Yaptığım kötülük yüzünden pişman olman da ihtiyarına delâlet eder, demek ki kendi ihtiyarınla pişman oldun, doğru yolu buldun.”⁶¹ “Kötülüğe pişman oluyor, Allah demeye başlıyorsun ya; işte o zaman seni beladan kurtarmak için kendisine çeken O.”⁶² Mevlânâ’nın belirginleştirdiği bu yaklaşımın temel niteliği; insanın değerleri kendisi koyan bir varlık olmaması ile alakalıdır. Bu yönüyle insan Kişi kendini “Tanrılaşmaktan” uzak duran bir canlıdır. İnsanları yargılayan, hüküm veren, İslam’ın genel prensipleri çerçevesinde “yargı gününün sahibi” olan Tanrı’dır. Bu anlayış doğrultusunda, insan nihai noktada bir değer yargısında bulunmak durumunda değildir. Fakat bu diğer insanlara hiçbir müdahalede bulunmamak, başkalarının zarar görmesine kayıtsız kalmak anlamında bir niteliği barındırmaz. İnsan başkalarının zarar görmemesi için ahlâkî bir ödev duygusuyla hareket edecektir. Fakat bunu tasavvuf ahlâkının ve semavi dinlerin temel akidelerinden biri olan mutlak ahlâkî yargılardan kaçınarak gerçekleştirecektir.⁶³

Mevlânâ’ya göre, insan iyi ve kötünün tespit edilmesinde çift kutuplu bir varlık olmasının doğal bir sonucu olarak iyi ve kötü hakkında yanlış bir tutum içersine düşebilecektir. Dinin getirdiği emir ve yasakların rolü burada önem taşımaktadır. Tasavvuf ahlâkının temel anlayışına göre, nefse karşı verilecek mücadelede, özgür tercihte bulunmasına, yaratıcısına yönelmesine engel teşkil edecek meşguliyet ve düşkünlüklere karşı yaratıcının yardımını her an yanında hisseder. İşte bu durumdaki insana Allah’ın peygamberler gönderip, vahiyle emir ve yasaklarını bildirmesi, iyi ve kötünün ayırt edilmesi için akla bir yardım ve kolaylaştırmadır: “Tanrı, bu taneleri ayırıp tabağa koysunlar diye kitaplar verdi, peygamberler gönderdi. Peygamberler, gelmeden önce hepsi bir görünmekteydi. Mümin, kâfir, Müslüman, çfit... Zahren hepsi birdi. Âlemde kalp akçayla sağlam akça bir yürümekteydi. Çünkü ortalık tamamıyla geceydi, biz de gece yolcularına benziyorduk. Peygamberlerin güneşi doğunca ‘Ey karışık, uzaklaş! Ey saf, beri gel’ dedi. Rengi göz ayırt edebilir; lâl’i, taşı göz bilebilir. İnciyi, süprüntüyü göz anlar. Onun için çerçöp göze batar. Bu kalpazanlar, gündüze düşmandır. Fakat

⁵⁹ Mesnevi, C. III., b. 1362–1374

⁶⁰ Mesnevi, C. V, b. 2989

⁶¹ Mesnevi, C. V, b. 3025.

⁶² Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, I, s. 20, b. 145.

⁶³ Gürsoy, A.g.e., s. 189-190

*madendeki altınlar gündüze âşıktır.*⁶⁴ *“Fakat iyi gözle kötü göz karışıktır; kalp akçayı altından ayırd edemez herkes.”*⁶⁵ Bu ifadelerin ışığında insan aklının tam anlamıyla yetkin olmadığı, mutlaka ona doğru ve yanlış, iyi ve kötüyü bildirecek bir otoritenin varlığına ihtiyaç olduğunu vurgulamaktadır. Fakat, bu insan aklının tamamen bir tarafa bırakılması olmayıp, aklını doğru kullanmak için caba göstermesinin gerekli olduğuna da bir işaretir. Mevlânâ pek çok yerde bu hususun altını çizmektedir: *“Dünya hikmeti, zannı, şüpheli artırır, din hikmetiyse insanı feleğin üstüne çıkarır.”*⁶⁶ *“Ecele doğru meylimiz, ecele aşkıımız olduğundan ‘Nefislerinizi elinizle tehlikeye atmayın’ nehyi asıl bizedir. Çünkü nehiy, tatlı şeyden olur, acı için nehye zaten hacet yok ki. Bir şeyin içi de acı olur dışı da acı olursa onun acılığı kötülüğü esasen nehiydir. Bana da ölüm tatlıdır. ‘Onlar ölmemişlerdir, Rablerinin huzurunda diridirler’ âyeti benim içindir.”*⁶⁷

İyi ve kötü değerlerinin yaratıcısının Allah olması düşünürümüze göre ona kötülük atfetmeyi gerektirmemektir: Çünkü insanın değer yargıları ve Tanrı'nın değer yargıları birbirinden ayrı iki niteliktir. İnsan iyi ve kötüyü birbirinden ayıracak bir yetiyle dünyaya gelmiştir ve ilahi vahyin muhatabıdır. Fakat insanın sınırlı yetileri dini terminolojide *İlâhi Kaza* olarak tanımlanan hikmeti anlamaya yeterli görülmemektedir. Bu açıdan *İlâhi Kaza* hiçbir kötülük içermemektedir. Bu konuya işaret eden beyitlerin bir kısmı şunlardır: *“Çünkü Tanrı, bir şey verdi mi iyidir, kimseye kötü bir şey vermez. O, bilir ve adamın dileğini insan istemeden verir. Fakat Tanrı emriyle dilersen caizdir. Çünkü o çeşit istek, peygamberlerin yoludur. Sevgili emredince kötü kalmaz. Küfür onun için olursa iman kesilir. Onun emri ile olan kötülük, bütün âlem iyiliklerinden üstündür.”*⁶⁸ *“Ulu Tanrı iyiliği ve kötülüğü irade edicidir. Fakat O, hayırdan başka bir şeye razı olmaz.”*⁶⁹ *“Görüyorsun ya, dünyada mutlak olarak kötü bir şey yoktur. Kötü, buna nispetle kötüdür...Birisine zehirdir, öbürüne şeker gibi tatlı!”*⁷⁰ İnsan için kötü olduğu düşünülen şeyler ilahi takdirde onun iyiliğine vesile olabilecektir: *“Önce yılan görünse bile sonucu defîne olur, inci kesilir. Öylesine tatlı bir padişahdır ki acıyı bir anda yolu-yordamı güzel bir hale sokar.”*⁷¹

İnsan, Ahlâki yetkinliği kazanmasında Allahın inayet ve yardımını her an yanında hissetmektedir: *“Kul der ki: Yarabbi, buyurdularının yüz misli kötüyüm, yüz misli kötüyüm, yüz misli kötü. Sen kötülüklerimi ilminle örttün, yoksa yaptığım fenalıkları bilirsin. Fakat kendi savaşıma, hayır ve şerden öte olan işlerimi, küfrümü, yolumu yordamı mı, Aczimle sana yalvarışımı, benim, yahut benim gibi yüzlerce kulun hayalini bir yana bırakalım. Ancak senin lûtfuna ümit*

⁶⁴ Mesnevi, C. II, b. 284–290.

⁶⁵ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, IV, s. 190, b. 1772.

⁶⁶ Mesnevi, C. II., b. 3203.

⁶⁷ Mesnevi, C. I., b. 3930-3933.

⁶⁸ Mesnevi, C. VI, b. 336–340

⁶⁹ Mevlânâ, *Fîhi MâFih*, Çev. Meliha Ülker ANBARCIOĞLU, İstanbul 1990, s. 273

⁷⁰ Mesnevi, C. IV., b. 65-67.

⁷¹ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, I, s. 63, b. 564.

bağladım...Kul, kendi suçunu, hatasını sayınca Tanrı ihsaniyle Tanrı bağışlaması gelip yetişir.”⁷² “...Tanrı'nın lütuf ve ihsanı, o eğri işlerle bulunmakla beraber nihayet onu, hepsinden de arıtır. Rahmeti o kötülüğü aşmış, ayın on dördüne bile vermediği ışığı vermiştir. Tanrı, onun çalışmasını bu kötülükle karışmadan yıkar; rahmeti, onu bu hatadan arıtır.”⁷³ “Tanrı, kötülüklerini iyiliğe çevirir. Geçmişteki bütün suçların ibadet olur.”⁷⁴ Mevlânâ bu öğretisini “Tanrı onların kötülüklerini iyiliklere çevirir.” gibi Kur'an'dan pek çok ayetle desteklemektedir.⁷⁵

Nefsi arındırma ahlâkî yetkinliğin temel basamağını oluşturmaktadır. Bu insanı yaratıcısına yakınlaştıran bir sürecin ifadesidir: “*Kimin canı, heveslerden arınırsa derhal tertemiz Tanrı tapusunu, Tanrı dergâhını görür.*”⁷⁶ “*Ben evi, iyi kötü, her şeyden sildim, süpürdüm. Evim, tek Tanrının sevgisiyle dolu.*”⁷⁷

4- İyi ve Kötü Kavramlarının Rölatifliği

Mevlânâ, Mesnevisinde iyi ve kötü kavramlarını birbirine zıt iki değer olarak tanımlamakta ve bu değerlerin insanların mizac ve tabiatına, sahip oldukları değer yargılarına göre farklı algılarına bileceğini ifade etmektedir: “*Birisine düşmandır, onun hakkında kahırdan ibarettir.. diğer birine lütfeder, iyilikle bulunur, onca iyidir.*”⁷⁸ “*O, senin gözüne yılan gibi görünür ama ötekinin gözüne güzel görünür. Çünkü senin gözünde onun küfrünün, kötülüğünün hayali var, halbuki dostun gözünde onun müminlik hayali cilve etmekte. Görüyorsun ya.. bu bir kişide iki iş de var. Gâh balık oluyor, gâh olta! Yarı mümin, yarı kafir. Yarı hırs, yarı sabır! Tanrın, ‘içimizde mümin de var, kafir ve eski putperest de’ dedi. Öküz gibi.. yarı kara, yarı ay gibi bembeyaz. Bu yarısını gören onu almaz, öbür tarafını gören almak ister, üstüne düşer. Yusuf, kardeşinin gözünde canavar gibiydi, fakat yine o Yusuf, Yakub’un gözüne huri gibi geliyordu. Fer’e ait göz, kötü hayal yüzünden onu çirkin gördü, asli gözse ortada yoktur. Zahiri gözü, o asli gözün gölgesi bil. O ne görürse bil ki, bu da onu görür. Sen bir mekansın, aslın lamekandır. Bu dükkânı kapa da o dükkânı aç*”⁷⁹ “*Bu belâ, Nil ırmağına benzer, iyilere sudur, kötülere kan!*”⁸⁰ “*Zehir yılanı gıdadır, azıktır. Ondan başkasınaysa yılanın zehiri, derttir, ölümdür. Her nimetin, her mihnetin sureti, bana cennettir ona cehennem. Şu halde gördüğümüz bütün cisimlerle bütün eşyada hem gıda vardır, hem zehir, fakat siz göremezsiniz.*”⁸¹

⁷² Mesnevi, C. V, b.1835–1844.

⁷³ Mesnevi, C. V, b. 195–197.

⁷⁴ Mesnevi, C. V, b. 2225

⁷⁵ Kur'an sûre 25 Ayet 70; Mevlânâ, Fîhi MâFih, s. 207

⁷⁶ Mesnevi, C. I., b. 1396.

⁷⁷ Mesnevi, C. V., b. 2804.

⁷⁸ Mesnevi, C. II, b. 3675.

⁷⁹ Mesnevi, C. II, b. 602–612

⁸⁰ Mesnevi, C. IV, b. 2987.

⁸¹ Mesnevi, C. V, b.3295–3297.

Mevlânâ, Mesnevi'de geçen sofi ile kadı hikayesinde Sofi'nin ağzından şu soruları sormaktadır: "... Mademki altın, bir madendendir. Neden bunda fayda var, onda zarar? Hepsi bir elden geldiği halde neden bunun akli başında, öbürü sarhoş? Bu ırmaklar, hep bir denizden akıyor da neden bu tatlı, öbürü ağza zehir gibi gelmede. Bütün nurlar, ebedîlik güneşindedir de doğru sabahla, yalancı aydınlık nasıl meydana geliyor? Bakanın gözüne çekilen sürme, aynı sürme. Doğru görüşle şaşı görüş nereden çıkıyor? Para basılan yerin sahibi Allah iken nasıl oluyor da paraların bir kısmı iyi basılıyor, bir kısmı fena?"⁸² Kadı bu sorulara karşılık deniz ve köpük metaforundan hareket ederek, zıt görüşlerin keyfiyetsiz olarak algılanması gerektiğini belirtir. Bu asıl mahiyetleri anlamamanın insan gücü ve aklını aşan bir şey olduğunu ifade eder. "Dikenliğin gıdası ateştir; sarhoş dimağının gıdası da gül kokusu. Bir leş, bizce kötüdür, pistir ama domuzla köpeğe şekerdir, helvadır. Pisler, şu pisliklerini yapadursunlar, sular da pisleri arıtmaya savaşır. Yılanlar zehir saçar, acılar bizi perişan eder ama, Bal arıları dağlarda, kovanlarda, ağaçlarda baldan şeker ambarları doldurur. Zehirler, tesirlerini yapıp dururlar ama panzehirler de hemen o tesirleri giderirer... Bu aykırılığı gör de o aykırılığı anla...Halkın yapısı zıtlar üstüne kurulmuş...Meğer ki Tanrı seni bu savaştan çeke de sulh âleminde bir tek renge boyasın...O eşsiz, örneksiz Tanrı, cenetten zıddı giderdi...Bu gamlarla dolu olan bucağın aslı, o âlemdir. Her ayrılığın aslı buluşmadır."⁸³ "Şu gönlün binlerce adı vardır, binlerce sıfatı; her ad, öbür ada nisbetle aykırıdır, bir başka çeşittir. Hani birisi sana babadır, fakat başka birisinin oğludur, bir başkasının kardeşi. Nitekim Tanrı adları da bize göre bir nisbetle anlaşılır; mesela kâfire göre kahredicidir de bize göre rahmeti bol. Nice kişiler vardır ki sana göre melektir, öyle inanırsın sen, fakat başka birine göre de şeytandır..."⁸⁴

Yukarıdaki ifadelerden anlaşılacağı üzere Mevlânâ görünüşte ayrı, iyi ve kötü olarak tanımlanan değerlerin aslında bize göre tanımlamalar olduğunu vurgulamaktadır. Allaha nispetle bunlar arasında bir birlik söz konusudur. Bu konuya *Fîhi MâFih*'de şu cümlelerle yer vermektedir. "...Tanrı'ya nisbetle iyidir. Evet! Doğru, hepsi Tanrı'ya nisbetle mükemmeldir, iyidir; fakat bize nisbetle böyle değildir...bize göre, bu hırsızlık, ahlâksızlık,küfür ve şirk kötü, tevhid, namaz ve hayrat iyidir. Ama Hakk'a nisbetle hepsi iyidir."⁸⁵ Bu yönüyle iyi ve kötü kavramlarının düalizmi insanlar için geçerli ve ahlâki yetkinlik için gerekli bir nitelik olarak tanımlanmaktadır:

Bu yaklaşım doğrultusunda, iyi ve kötü birbirinden ayrılmayan, bütüncül bir sistematik içerisinde değerlendirilmektedir. Ayrıca dinin bile bilinmesi, insan için gerekliliği küfrün varlığı ile bilinecektir. Bu varlık dünyasında herşey karşıtı ile bilinmektedir. İnsanın bu düalizmi aşması tıpkı ruh beden ayrımında olduğu gibi kendi asıl mahiyetine yönelmesi, varlığından soyutlanmasıyla gerçekleşecektir.

⁸² Mesnevi, C. VI., b. 1605-1609.

⁸³ Mesnevi, C. VI., b. 30-60.

⁸⁴ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, III, s. 273-274, b. 2625-2628.

⁸⁵ Mevlânâ, *Fîhi MâFih*, s. 48

Diğer taraftan Tanrı iyiliğin ortaya konulması için kötülüğü bir tercih olarak insanlara sunmaktadır. Bu yaklaşım kötünün iyi ve istenen bir şey olduğu anlamına gelmemektedir: Çünkü yukarıda da ifade edildiği gibi kötülük sadece bu maddî dünyadaki cüz’i ilişkilerde insan algısına göre şekillenen bir niteliklidir. Bu konuya işaret eden beyitlerin bir kısmı şunlardır: “Ulu Tanrı iyiliği ve kötülüğü irade edicidir. Fakat O, hayırdan başka bir şeye razı olmaz.”⁸⁶ “Tanrı katında, sınama zamanı iyiyle kötü bir olsaydı ay yüzlü Cebrail’le İblis aynı yüze, aynı güzelliğe sahip olurdu. İnsan sırları bilseydi hayırla şer belirmezdi...”⁸⁷ “Ne de olsa üzüm olmaya kabiliyetli korukların gönülleri, ehli dilin nefesleriyle birdir. Hepsi üzüm olmaya koşarsa, sonunda ikilik kalkar, kin ve savaş kalmaz.”⁸⁸ “Dünyada acı ve tatlı deniz var. Aralarında bir perde var ki birbirine taşmaz, karışmazlar. Fakat şu var ki bu iki denizin her ikisi de bir asıldan akar. Bu ikisinden de geç, tâ... onun aslına kadar yürü! Kalp altınla halis altın ayarda belli olur. Kalpla halisi, mehenge vurmudıkça tahmini olarak bilemezsin”⁸⁹.

5- İnsanın Ahlâkî Yetkinliğini Belirlemede İyi ve Kötü Kavramları

Yukarıda işaret edildiği gibi beden ve ruh düalizmi Mevlânâ öğretisinde bilgi ve ahlâk ile bağlantılı bir konsept içerisinde değerlendirilmektedir. Mevlânâ çoğu İslam düşünürü gibi ahlâk konusuna psikolojik tahliller ile girmektedir. Bedenin ruh üzerindeki olumsuz etkileri onun birey olarak ahlâkî yetkinliği kazanmasındaki en büyük engellerden birini oluşturmaktadır. *Mevâlid-i selâse* olarak adlandırılan cemâd-nebat ve hayvan etaplarını geçen insan, akılla donanmış insanî nefis haline ulaşmakla, kendisinin asıl hüviyetini oluşturan meleklerden bile üstün bir aşamayı kazanmayı potansiyel olarak taşımaktadır.⁹⁰ Mevlânâ’ya göre her insanda Allah’ın ilâhî nurunun tecellisi olan bir ruh bulunmaktadır. Bu ruh ve beden arasındaki ilişkiyi bir buğday tanesine sürükleyen karıncaya benzeterek açıklamaktadır.⁹¹ Mevlânâ insanın ideal mahiyetini *can* olarak tanımladığı ruh kavramından hareketle ele almaktadır. Nefsinin arzularına kendini kaptıran kişi ruhunu karatmakta, ahlâkî olarak yetkinleşmesine engel olmaktadır. “...alçak nefse iyilik etme, kötü davran da alçaklarla beraber o da sana boyun eğsin, teslim olsun.”⁹²

İyi ve kötü değeri insan yetkinliğinin kazanılmasında temel değerler olarak gösterilmektedir: “Ne vakit bir iğrilik ettin, ne zaman bir kötülükte bulundun da onun ardından derhal layığı görmedin? Ne zaman gökyüzüne bir nefes bir dua gönderdin de ardınca ona benzer bir iyilik gelmedi?”⁹³ “Zamanede sana üç yoldaş

⁸⁶ Mevlânâ, *Fîhi MâFih*, s. 273

⁸⁷ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, I, b. 2003-2004, s. 212.

⁸⁸ Mesnevi, C. II., b.3723-3724.

⁸⁹ Mesnevi, C. I., b. 297-299.

⁹⁰ Mesnevi, III., b. 3901-3904.

⁹¹ Mesnevi, VI., b. 2955.

⁹² Mesnevi, C. III., b. 3009

⁹³ Mesnevi, C. IV., b. 2458-2459.

vardır. Biri vefakârdır ikisi gaddar. Biri dostlarındır, öbürü malın mülkün. Üçüncüsü iyi işlerdir ve bu vefalıdır... İyi ise sana iyilikte bulunur, kötüyse senden kurtuluşu giderir. Bu eş, bu arkadaş, senin yaptığın işlerdir. ... Amelin, iyiyse sana ebediyen dost olur. Kötüyse mezarında yılan kesilir.”⁹⁴

Yukarıda işaret edildiği gibi kötü ve kötülüğün varlığı insanı iyiye ve hayra ulaştıracak bir vesile olarak değerlendirilmiştir: “*Ne olursa olsun, kötü ve istenmeyen bir şey bile olsa değil mi ki sana kılavuzluk etti, sevgiline ulaştırdı, sevimlidir, dosttur! Bir vaiz vardı.. mimbere çıktı mı yol kesenlere duaya başlar, Ellerini kaldırıp ‘Yarabbi, kötülere, fesatçılara, isyancılara merhamet et! Hayır sahipleriyle alay edenlerin hepsine, bütün kâfir gönüllülere, kiliselerde bulunanlara merhamette bulun’ derdi. Temiz kişilere hiç dua etmez, kötülerden başkasına duada bulunmazdı. Ona ‘Hiç böyle bir âdet görmedik.. sapıklara dua etmek müriyyet değildir’ dediler. Dedi ki: ‘Ben onlardan iyilik gördüm.. bu yüzden onlara dua etmeyi âdet edindim. O kadar kötülükte bulundular, o derece zulüm ve cevir ettiler ki nihayet beni şerden kurtardılar, hayra ulaştırdılar. Ne vakit dünyaya yöneldimse onlardan eziyetler gördüm, meşakkatler çektim, dayaklar yedim. Bu yüzden de iyilik tarafına kaçardım.. beni o kurtlar yola getirirlerdi. Benim iyiliğime sebep oldular.. ey akli başında adam, bu yüzden onlara dua etmek, boynumun borcudur benim!’ Kul dertten, elemden Tanrı’ya sızlanır, uğradığı zahmetten yüzlerce şikayette bulunur. Tanrı da der ki: Gördün ya, nihayet dert ve zahmet, seni, bana yalvarır bir hale getirdi, seni doğrulttu, Sen, seni yolundan alıkoyandan, bizim kapımızdan uzaklaştırıp kovandan şikayette bulun! Hakikatte her düşman senin ilâcındır.. sana kimyadır, seni faydalandırır, gönlinü alır senin! Çünkü ondan kaçır, halvet bucaklarına sığınır, Tanrı lûtfundan yardım dilersin. Dostlarınsa hakikatte düşmanlarındır; onlar seni Tanrı tapısından uzaklaştırır, seni meşgul ederler! Bir hayvan vardır ya adına porsuk derler.. dayak yedikçe şişmanlar, semirir. Ona sopayı vurdukça iyileşir. Sopa vuruldukça semirir, büyür.. İşte müminin canı da hakikatten bir porsuktur, o da zahmet ve meşakkatlerle kuvvetlenir, semirir.”⁹⁵*

Mevlânâ görüldüğü gibi bu dünyadaki kötülüğün varlığını ahlâki yetkinlik kazanmada bir unsur olarak tanımlamaktadır: “*Birisi bir kilime, bir halıya sopayla vurup dursa kilimi, halıyı dövmek için değildir bu, onun tozu gitsin, arınsın diyerdir.”⁹⁶*

Mevlânâ’ya göre insan ruh beden düalizmi içersinde iyilik ve kötülük yapmaya eşit bir istidat içersinde bulunmaktadır. Kötülüğün kaynağı bu maddî dünyada ortaya çıkmaktadır: “*...iyi kötü, varlık dünyasındadır; a kardeş, bizse ne iyiyiz, ne kötü.”⁹⁷* Birçok İslâm ahlâk düşünürü bilgi ile ahlâk arasında sıkı bir münasebet görmektedir. Mevlânâ öğretisinde insanın ahlâkî yetkinliğini kazanmasında bu açıdan bilginin büyük önemi bulunmaktadır. Nitekim düşünürümüzün temel tezlerinden biri ahlâk ile eğitim ve öğrenim arasında kurulan

⁹⁴ Mesnevi, C. V., b.1045-1052.

⁹⁵ Mesnevi, C. IV., b. 80-99.

⁹⁶ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, III, s. 192, b. 1757.

⁹⁷ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, IV, s. 238, b. 2252.

doğrudan ilişkidir. Mesnevi’de geçen doğan metaforunda bilgisizliğinden dolayı padişaktan kaçıp un eleyen kocakarının evine giden bir doğanın yaşadıkları hikâye edilmektedir. Doğanın uğradığı kötülükler tamamen bilgisizliğe bağlanmaktadır.⁹⁸ “Bir ak doğanı kocakarının birine verirken iyilik olsun diye pençelerindeki turnakları keser! Halbuki asıl iş gördüğü, avlandığı uzvu, turnaklandır.. kör kocakarıcağız körcesine o turnakları kesiverir!...doğanın tırnağını, gagasını kanatlarını keser...sevgi çağında işte bunları, yapar!”⁹⁹

Bundan dolayı Mevlânâ bilgi üzerinde önemle durmaktadır: “Hem sapıklık bilgiden olur, hem doğru yolu buluş...”¹⁰⁰ Bu bilginin mahiyeti ve niteliği nedir? Mevlânâ’ya göre bu ilahi bir bilgi, vahy bilgisidir: “Irmak, kendisini nereden temizleyecek? İnsanın bilgisi, Tanrı bilgisiyle fayda verir.”¹⁰¹ “Vaitlerle tehditler, bu birbirine karışmış olan iyi ve kötüyü ayırdetmek içindir. Hakla bâtil birbirine karıştığından, sağlam parayla kalp akçayı bu hareme döktüklerinden dolayı, Ayırt etmek için hakikatleri sınamış, görmüş bir mehenk gerektir ki, Bu hileleri fark etsin, şu tedbirlerin esası olsun.”¹⁰²

Mevlânâ öğretisinde bilginin en önemli vasıflarından biri insanı yetkin kılması Tanrı’ya ulaştırmasıdır: “Eğer insanda ilim tamamen bulunup, bilgisizlik olmasaydı insan yanar ve kalmazdı. Binaenaleyh varlığın bekası, onunla yani bilgisizlikle mümkün olduğundan, bilgisizlik matluptur. Bilgi de, Tanrı’yı bilmeye vesile olduğu için istenilir.”¹⁰³ “Duygu gözü attır, binici Hak nuru. Binici olmadıkça at, zaten işe yaramaz ki. Şu halde ata terbiye ver, kötü huyunu terk ettir. Yoksa padişah onu kabul etmez. Atın gözüne yol gösteren, padişahın gözüdür. Padişahın gözü olmadıkça at, bir şey göremez.”¹⁰⁴

Bu metaforik ifadeler insan bilgisinin ve yetkinliğinin kaynağını Allah’a bağlamaktadır. Bu yönüyle ahlâkî yetkinlik, insanı bu yakınlıktan alıkoyan bedenî ve dünyevî tutkularından kurtulma, bir arınma çabasını ifade etmektedir. “Bunca ihsan niçin? Acı canın tatlılaşsın, güzelleşsin diye...”¹⁰⁵ “Sen, ten itibarıyla hayvansın, can bakımından melek. Bu suretle hem yerde yürürsün, hem gökte.”¹⁰⁶ “Canın, tenin sakalıyla, bıyığıyla alış verişi yoktur.. fakat ten, can olmayınca murdardır, aşağıdır! Bu cisim, hayvani ruhun debdebesine sebeptir.. sen daha önceden git de insanî ruhu gör!”¹⁰⁷ “Bir adam, sakalla, hayayla erkek olsaydı

⁹⁸ Mesnevi, C. II., b.323 vd.

⁹⁹ Mesnevi, C. IV., b. 2623-2626.

¹⁰⁰ Mesnevi, C. IV, b. 3010.

¹⁰¹ Mesnevi, C. I., b. 3221.

¹⁰² Mesnevi, C. II, b. 2965–2968.

¹⁰³ Mevlânâ, *Fîhi MâFih*, s. 324.

¹⁰⁴ Mesnevi, II., 1286-1289.

¹⁰⁵ Mevlânâ, *Divân-ı Kebîr*, I, s. 20, b. 144.

¹⁰⁶ Mesnevi, C. II., b.3776.

¹⁰⁷ Mesnevi, C. IV., b. 1886-1887.

keçinin de sakalı var, tüyü var.O da adam olurdu.Halbuki o keçi,kötü bir kılavuz olur,kendisine uyanları ancak kasaba çeker, götürür.”¹⁰⁸

Bu yönüyle ahlâkî değerler insanlar arası bir uzlaşımın neticesi değildir: *“Bir kimse, güzel huyla bütün dünyadakilerle uzlaşsa halk, halkı tanımazsa o iyi, o güzel huy, kötü görünür halka.”¹⁰⁹ “Zaten halk, şekilden, addan ibarettir, ham meyveye benzer; kimin haberi var onlardan hangisi acı, hangisi tatlı?”¹¹⁰* Sözlüklerde insanın ahlâkî niteliklerini ifade etmek için onun görünen fizikî yapısı için halk tabiri kullanılırken, manevî yönünü ifade için hulk kelimesi kullanılmaktadır. Bu yönüyle halk gözle görülen heyet, sûret ve eşkali ifade için kullanılırken, hulk basiretle idrak olunan huy, tabiat, din ve seciyeyi ifade etmektedir.¹¹¹

Mevlânâ'nın iyi ve kötü kavramı konusundaki temel tezlerden biri iyinin bilinmesi için zaruri olarak kötünün varlığına ihtiyaç duyulmasıdır. Öztürk Mevlânâ'nın bu yaklaşımını vurgulamaktadır: *“zıtları birlikte tanımadan onların her hangi bir kutbunu sevmek körlüktür. İki kutbu da tanımak gerekir. Tanımadan sevmek tabuculuktur; tabunun olduğu yerde ise beyyine olmaz.”¹¹²* Mevlânâ'ya göre iyi ve kötü kavramları iç içedir: *“...kötülük iyilikten ayırlamaz. İyilik de kötülüğü bırakmaktır. Kötülük olmadan, kötülüğü terk etmek imkansızdır. Yani bu iyilik, kötülüğü bırakmaktır demektir.”¹¹³* Mevlânâ bu tezini ortaya çeşitli örnekler vererek açıklamaktadır. Mesela bir öğretmenin ders vermek için cahil öğrencilere sahip olmak istemesi, onun öğrencilerin bilgisiz olmasını istemesi anlamına gelmemektedir. Çünkü o öğretmek için bunu istemektedir. Tıpkı bunun gibi bir doktorun kendi sanatını icra etmek için hasta insanların varlığına ihtiyaç duyması onun hastalığı arzu edilen bir şey olarak görmesi anlamına gelmemektedir. Bir başka ifadeyle bir fırıncının ekmek satmak için aç insanlara ihtiyaç duyması onun halkın aç olmasını istemesi anlamına gelmez. Çünkü o bunun önüne geçmek için ekmek yapıp satmaktadır. Mevlânâ tıpkı bu örneklerde olduğu gibi Tanrı'nın iyi ve kötüyü insanın ahlâkî gelişimi için gerekli unsurlar olarak düşündüğünü ifade etmektedir: *“...Kendi nefsinde kötülük faktörlerinin bulunmasını Tanrı ister. Çünkü o insan şükür, tâat ve ittika edeni sever. Bu ise insan nefsinde bu faktörlerin var olmasıyla mümkün olur. Bir şeyi istemek, onun levazımını (onunla birlikte olan şeyleri) istemek demektir. Fakat o buna razı olmaz. Çünkü o, mücadele ile bu şeyleri nefsinden yok edebilir. Bundan da anlaşıldı ki insan bir yönden kötülüğü bir yönden de iyiliği istemektedir. Fakat buna karşı koyan 'insan hiç bir şekilde kötülüğü istemez' der. Bu ise imkânsızdır. Bir şeyi istemek fakat, onun levazımını istememek olmaz. Tabiaten kötülüğe meyletmekle, hayırdan nefret eden serkeş bir nefis de emir ve nehyin levazımındandır. Bütün dünyada bulunan kötülükler bu*

¹⁰⁸ Mesnevi, C. V., b. 3345-3346.

¹⁰⁹ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, IV, s. 100, b. 782.

¹¹⁰ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, V, s. 470, b. 6438.

¹¹¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Mısır 1301, XI, s. 374

¹¹² Yaşar Nuri ÖZTÜRK, A.g.e., s. 59.

¹¹³ Mevlânâ, *Fihî MâFih*, s. 198-199

nefsin levazımından olur. Bu kötülükleri ve bu nefsi irade etmeyen, nefsin gereği olan emir ve nehyi istemez. Eğer insan iyilik ve kötülüğe razı olsaydı, onları emir ve nehyetmezdi. Hülasa kötülük başkası için istenir. Eğer insan her iyiliği isteyicidir denilirse, kötülükleri defetmek de bir iyilik sayılır. Kötülüğü def etmek isterse, bunu yapmak ancak kötülüğün varlığı ile olur. Yahut iman isteyenlerden biri der ki: İman ancak küfürden sonra mümkün olabilir. Bunun için küfür imanın levazımındandır. Doğrudan doğruya kötülüğü istemek çirkindir, fakat hayır için istenirse çirkin olmaz.¹¹⁴

Görüldüğü gibi kötülük insanı iyiye (hayra) ulaştıracak bir nitelik, aracı olarak gösterilmektedir. İyinin, kötünün bilinmesi için kötünün varlığına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu açıdan iyi kötünden ayrılmaz. Kötü olmadan kötülüğü bilmek ve onu terk etmek, bu mücadeleyi vermek imkân dâhilinde değildir. Kişinin kendi varlığından kurtulup mutlak varlığı kavuşmasında iyi kadar kötünün de varlığına ihtiyaç vardır. Fakat kötü kişinin kendi istek ve arzularıyla şekillenmektedir. Mevlânâ'nın bu konuda yukarıda belirttiğimiz ifadelerine ilave edebileceğimiz ve bu konudaki anlayışını daha belirgin kılan diğer beyitleri şunlardır: “Arpa ektin mi, arpadan başka bir şey bitmez...Suçunu başkasına yükleme. Aklını, yaptığın işin cezasına ver, kulağını o yana aç...Suçu kendine bul, tohumu sen ektin. Tanrı'nın mücazatiyle, adaletiyle uzlaş. Zahmetin sebebi kötülük etmektir. Kötülüğü, yaptığın işlerde gör, talihimden deme.”¹¹⁵ “Hintli, bu, adamı kara suratlı gösteriyor diye aynayı yaktı. Ayna dedi ki: suç benim değil. Benim yüzümü cilâlayana kabahat bul! O beni gammaz yaptı, çirkin kimdir, güzel kim? Söyleyeyim diye o, beni doğru sözlü etti.”¹¹⁶ “Hani aynaya bakınca yüzünü çirkin görüp aynayı pisleyen Zenci gibi!”¹¹⁷

Mevlânâ, ahlâkî öğretisinin temel kavramlarını çeşitli hayvan metaforları içersinde aktarmaktadır. Mevlânâ'nın bu metodu kullanmasında Kur'an ve Sünnetin büyük etkisi bulunmaktadır. Örnek olarak Bakara sûresi 260. ayette geçen “Kuşlardan dördünü al, onları kendine alıştır” ayetinin yorumunu göstere biliriz. Düşünürümüz, insanın tabiatında fitraten kuvve halinde var olduğunu düşündüğü ve kötü fiillerinin kaynağı olarak tanımladığı dört tabii huydan bahsederken bunları yol kesici manevî dört kuş ifadesiyle dile getirmektedir. etmektedir: “...Bu yol kesen dört kuşu öldür!...Çünkü bu ten dört huyun durağıdır, o huyların adları, dört fitneci kuştur...Halkın ebedî olarak diriliğini istersen bu dört şom ve kötü kuşun başlarını kes... Dört yol kesen mânevî kuş, halkın gönünü yurt edinmiştir...Bu kuşlar, kaz, tavus, kuzgun ve horozdur. Bunların içlerdeki benzerleri de dört huydur. Kaz hırstır, horoz şehvet. Makam tavusa benzer, kuzgun dileğe.”¹¹⁸ Mevlânâ, insanı kötü eylemlere sürükleyen şehvet, kibir, hırs, çok yaşama arzusu gibi kötü huyların ortadan kalkmasıyla insanda kanaat, sabır, alçak gönüllük gibi ahlâkî erdemlerin ortaya çıkacağını ifade etmektedir. Bilindiği gibi tasavvufî ahlâkın temel

¹¹⁴ Mevlânâ, Fihi MâFih, s. 274-275

¹¹⁵ Mesnevi, C. VI., b. 425-428

¹¹⁶ Mesnevi, C. 2, b. 2688.

¹¹⁷ Mesnevi, C. IV., b. 2490.

¹¹⁸ Mesnevi, C. V., b. 31-49

öğretilerinden biri insanın kötü huylarını terk edip iyi huyları geliştirip artırması, böylelikle insanın yetkinleşmesi, insan-ı kamil olmasıdır.

Mevlânâ insanın eğitimle ahlâkî güzellikleri kazanabileceği görüşündedir. Bu eğitimin temel kaynağı ise Mevlânâ'ya göre bu dini merkezli bir eğitimidir: “*Bütün Kur'an, nefsin kötülüklerini anlatmadadır. Mushafa bak da, gör, fakat sende o göz nerde?*”¹¹⁹

Mevlânâ'ya göre nefis iyiliğe ve kötülüğe yönelmede eşit bir fitratla yaratılmıştır. Nefis kötü şeylere yönelmeye eğilimli yaradılışından dolayı bir mücadele alanı olarak tanımlanmıştır. “*Hulâsa ey kerem sahibi, alçak nefse iyilik etme, kötü davran da alçaklarla beraber o da sana boyun eğsin, teslim olsun.*”¹²⁰ “*Şunu bil ki safları bozup dağıtan aslanla savaşmak kolaydır, asıl aslan nefsinin mağlup edendir.*”¹²¹ Görüldüğü gibi Mevlânâ Nefse karşı verilecek bu mücadelenin zorluğunu ifade etmek için insanın bu çabasını aslanla yapılacak bir savaşa benzetmektedir. İnsanın kötülüklerle duçar olması, kişinin ruhunu kirleten, ahlâkî yetkinliğe ulaşmasına engel olan bir unsur olarak tanımlanmıştır. Fakat kişi sadece bir tane kötü huy sahibi olsa bu onun ahlâkî yetkinliğine engel olabilir mi? Mevlânâ bunu metaforik bir ifadeyle tıpkı temiz, beyaz bir kâğıt üzerine yazılan yazıya benzetmektedir: “*Beyaz bir kâğıda yazı yazarsan o yazı, kâğıda bakar bakmaz okunur. Yazılı kâğıda bir yazı yazarsan okunur ama iyi anlaşılmaz, insan yanlanabilir. Çünkü o karalanmış kâğıt üstüne kara yazı yazıldı mı her iki yazı da körleşir, hiçbir mânası kalmaz. O kâğıda üçüncü defa bir şey yazarsan kâfirlerin canı gibi tamamıyla kapkara olur.*”¹²² Görüldüğü gibi iyi huyların azalması, kötü huyların, vasıfların artması kişinin var olan iyiliklerinin de görülmesini engellemekte ve onu ahlâkî olarak olumsuz bir duruma sokmaktadır. Bu husus Mesnevi'nin bir başka yerinde ayna metaforuyla tekrar ele alınmaktadır: “*Nitekim aynanın yüzüne bir şey yazar yahut bir şekil yaparsın, sonra temizlesen de yine bir iz, bir noksan kalır. Bedende Nefsi Mutmainne'nin yüzünü düşünce tırnakları yararlar. Kötü düşünceyi zehirli tırnak bil. Bu tırnak, derinleştikçe can yüzünü tırmalar.*”¹²³ Mevlânâ'ya göre insanın huylarını güzelleştirmesi ancak kendisini diğer insanlarla özdeşleştirmesi, kendisine yapılmasından hoşlanmayacağı davranışları onlara yapmamakla gerçekleşecektir. Bu bütün insanlığı kucaklayan bir yaklaşımı belirginleştirmektedir: “*Sana hoş gelmeyen şeyi başkalarına sen yapma; bu huy, bu tabiat herkesi, herşeyi kavrayan bir huydur, bir tabiatır.*”¹²⁴

İyilik ve kötülük insanın gerek bu dünyada gerekse ahirette mutlaka karşılığını göreceği bir mükafat veya cezanın karşılığıdır. “*...Tanrı ,iyi ve kötü cüzlerin cezasını kıyamette verilecektir, diye va'detse de biz onun örneklerini bu dünyada, her an, her lâhza görmekteyiz...Mesela bir buğday ambarının ne ve nasıl*

¹¹⁹ Mesnevi, C. VI, b. 4862.

¹²⁰ Mesnevi, C. III., b. 3009.

¹²¹ Mesnevî, I, b. 1389.

¹²² Mesnevi, C. 2, b. 3382–3385

¹²³ Mesnevi, C. V., b. 555-558.

¹²⁴ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, IV, s. 135, b. 1210.

olduğunu göstermek için, oradan bir avuç buğay alıp göstermeleri gibi...¹²⁵, “Tanrı’nın ezelde: ‘kötülüğe karşı kötülük, iyiliğe karşı da iyilik olmalıdır’ diye verdiği hüküm asla değişmez. Çünkü Ulu Tanrı hakîmdir. Sen kötülük et, iyilik bulursun, nasıl der? Bir kimse buğday ekip, arpa biçemez ve arpa ekip buğday toplayamaz. Bu imkansızdır. Bütün velîler ve nebîler de: ‘İyiliğin karşılığı iyilik, kötülüğün karşılığı kötülüktür.’ Demişlerdir.”¹²⁶ Bundan dolayı kişiyi ahlâki yetkinliğe ulaştırmaktan alı koyan şeyleri insanın kendisinde araması gereklidir. Mesnevî’de geçen aslan ve tavşan hikayesinde metaforik olarak bu husus vurgulanmaktadır. “...Aslan, kuyuda kendisini görünce hiddetinden o anda kendini düşmanından ayırdedemedi. Kendi aksini kendi düşmanı sandı, hulâsa, kendisine kılıç çekti. Ey adam! İnsanlarda gördüğün birçok zulümler, senin huyundur; sen, kendi huyunu onlarda görüyorsun. Senin varlığın, nifakın, zulmün, gafletin onlara aksetmiştir. Sen o sun, sen kendini yaralamaktasın. O anda lânet ipliğini kendine, kendin dokuyorsun! O kötülüğü sen kendinde açıkça görmüyorsun. Görersen kendine kendin, candan düşman olurdu. Ey ahmak! Kendine saldıran o aslan gibi sen de kendine saldıyorsun. Ahlâkının künhüne erişir, hakikatini anlarsan o adam olmamazlığın senden olduğunu bilirsin. Aslan; başka bir aslan gibi görünen şeklin, kendi aksinden ibaret olduğu kıyu dibinde zâhir oldu. Bir zayıfın dişini söken, o ters gören aslanın işini işlemektedir. Ey başkasının yüzünde kötü bir ben gören! Gördüğün kendi beninin aksidir, ondan nefret etme!”¹²⁷

Mevlânâ’ya göre insan yeryüzünde Allah’ın halifesi olarak yaratılmıştır. Bundan dolayı kendi ideal değerini keşfedip ona göre amel etmesi beklenmektedir. “İnsanın iyisini, kötüsünü bırakıp, onun şahsiyetinin aslına nüfuz etmek lazımdır ki bakalım, o kimsenin nasıl bir cevher ve özü vardır, anlaşılın. İşte görmek ve bilmek böyle olur.”¹²⁸ İnsana düşen Tanrı’nın ahlâkıyla ahlâklanmaktır: “Şu renklerden sıyrılır, İsa’nın küpüne girer, “Tanrı boyası” belirir, artık Tanrı, dilediğini yapar. Kötülüklerden kurtulur, hayadan da; dönüp dolaşmaktan da uzaklaşır, konup geçmekten de.”¹²⁹

Mesnevî’nin girişinde yer alan ney metaforu insanı ve onun ideal mahiyetini tasvir etmektedir. Bu açıdan insan asıl ait olduğu ulvî âlemin hasretini çekmektedir. Kamışlıktan kesilerek yapılan ney, aslında her nefeste ayrı kaldığı asli yurdunun hasretini, ıstırabını, özlemini dile getirmektedir. Ney metaforu insanın ontolojik mahiyetini sorgulayan bir yaklaşımın ifadesidir.¹³⁰ Bu husus eserlerinin pek çok yerinde vurgulanmaktadır: “Önce Tanrı’dan ayrıldık da şu dünyaya geldik; fakat halden hale, şekilden şekle Tanrı’ya feryad etmedeyiz, duyun feryadımızı.”¹³¹

¹²⁵ Mevlânâ, *Fîhi MâFih*, s. 103

¹²⁶ Mevlânâ, *Fîhi MâFih*, s. 105

¹²⁷ Mesnevî, C. I., b. 1316-1328

¹²⁸ Mevlânâ, *Fîhi MâFih*, s. 59

¹²⁹ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, I, s. 16, b. 104-105.

¹³⁰ İsmail Yakıt, “Mevlâna’da Sembolizm ve Ney”, Ney’e Dair , Konya 2006, ss. 61–96, s. 82–83.

¹³¹ Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, IV, s. 154, b. 1395.

Sonuç

Mevlânâ iyi ve kötü kavramlarını insanın ahlâkî yetkinliğini belirleyen iki temel değer olarak tanımlamaktadır. Bu iki kavram insanın psikolojik ve metafizik yönlerini tahlil etmeye imkan veren bir boyutu bize sunmaktadır. Düşünürümüze göre ahlâkî yaşamak, insanın niçin ahlâka ihtiyacı olduğu sorusunu cevaplandırmaktadır. Ahlâk insan için vardır ve insanı diğer canlılardan ayıran temel vasıftır. Bu yönüyle Mevlânâ ahlâkî ve onun temel kavramlarından olan iyi ve kötü değerlerini incelerken aynı zamanda ideal bir insan tasavvurunu şekillendirmektedir. Bu değerler günümüz insanın yüzyüze geldiği pek çok problemin çözümünde ona yol gösterecek bir kılavuz olarak da değerlendirilebilir. Bu süreç bir açıdan insanın insan olma vasfıyla bir temellendirilişinin, bir başka ifadeyle ahlâkî bir medeniyet projesinin dile getirilmesidir.

Mevlânâ sistematik bir değerler aksiyoloji kurmak amacıyla değildir. Ahlâk da temel amacı insanın değerler kargaşası içersinde kaybolup, bir değerler çokluğuna saplanıp kalmak yerine farklılıkları ve farklılıkların neden kaynaklandığını fark ettirmek, onları oldukları gibi kabul etmek ve hak ettikleri değere onları yönlendirmektir. Bu farkında olma insanın ontolojik mahiyetinin doğru olarak kavranması, asıl olanın ne olduğu bilincinin onlara kazandırılmasıdır. Bu yönüyle iyi ve kötü gibi değerlerin üzerinde temellendirilen ahlâk, İnsan-Tanrı-kâinat anlayışını belirginleştirmektedir. Bu yönüyle ahlâk insanın bir aydınlanma çabasının ifadesidir. İslam'ın temel paradigmasının özümsemesi; özünden kopmadan, kendine yabancılaşmadan, evrenselleştirilmesidir. Şüphesiz düşünürümüzün insanı ve onun ahlâkî niteliklerini anlatırken belirli bir mekan ve zamana ait olmayan hayvan metaforlarını kullanması bu evrensel dili hazırlayan en önemli unsurlardanıdır. Gürsoy'un ifadesiyle bu evrenselleşmenin ana rengi ise dar kalıpların dışında, ekollere bağlı kalmaksızın, "güler yüzlü veçhesi" ile İslamiyet oluşturmaktadır: "...bizim tefekkürümüz açısından bakıldığında, evrenselleşen, hayatın ve sanatın bütün kademeleriyle buluşan bir İslamiyet ile alâkalı olduğu hatırlanmalıdır."¹³²

KAYNAKLAR

- ARSLAN, Ahmet, *Felsefeye Giriş*, Adres Yayınları, Ankara 2007.
- CEVİZCİ, Ahmet, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 1999.
- CÜRCANÎ (Seyyid Şerif), *et-Ta'rifat*. İstanbul 1300.
- DURAK, Nejd, "Mevlânâ ve Kant Felsefesinde Aklın Değeri", S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl. 2007/2, Sayı: 19, Isparta 2007, s. 25–50.
- DURAK, Nejd, "Mesnevi'de Metaforik Anlatımlarda Kullanılan Hayvan Motifleri ve Felsefî Değerlendirmesi" *Uluslararası Düşünce ve Sanatta Mevlânâ Sempozyumu*, Çanakkale 2006, ss. 155–165.

¹³² Kenan Gürsoy, A.g.e., s. 186.

- Gazzâlî (Muhammed b. Muhammed). İhya'ü Ulumi'd-Din, Terc. Ahmet Serdaroğlu, İstanbul 1974
- GÜRSOY, Kenan, Etik ve Tasavvuf Felsefi Diyaloglar, Yayına Hazırlayan: Semih Yücel, Sufi Kitap, İstanbul 2008.
- KEKLİK, Nihat, "Mevlânâ'da Metafor Yoluyla Felsefe", Felsefe Arkivi, S. 26, İstanbul 1987, ss. 19–55.
- KEKLİK, Nihat, Türk-İslam Felsefesi Açısından Felsefenin İlkeleri, İstanbul 1987.
- KUÇURADI, İoanna, Etik, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.
- MEVLÂNÂ, *Mesnevi*, Çev. Veled İzbudak, M.E.B. Yayınları, C. I-VI, İstanbul 1990.
- MEVLÂNÂ, *Dîvân-ı Kebîr* (Seçmeler), haz: Şefik Can, İstanbul 2000
- MEVLÂNÂ, *Dîvân-ı Kebîr*, Haz. A. Gölpinarlı, Kültür Bakanlığı Yayınları, C. I-VII, Ankara 1992.
- MEVLÂNÂ, *Fihî MâFih*, Çev. Meliha Ülker Anbarcıoğlu, İstanbul 1990.
- ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, Mevlana ve İnsan, İstanbul 1992.
- SÖZEN, Kemal, "*Mevlânâ Düşüncesinde Ruh Tasavvuru*", Uluslararası Düşünce ve Sanatta Mevlânâ Sempozyum Bildirileri, Çanakkale 2006, ss. 83–93.
- William L. Reese, Dictionary of Philosophy and Religion: Eastern and Western Thought, Humanity Books, New York 1996.
- YAKIT, İsmail, Batı Düşüncesi ve Mevlâna, İstanbul 1993.
- YAKIT, İsmail, "*Mevlâna'da Sembolizm ve Ney*", Ney'e Dair , Konya 2006, ss. 61–96.